

Hicri I. Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi

Metin BOZAN*

Abstract

The disagreements that took place in the first century of Islam led to assume the new different political attitudes. In the course of time, these attitudes, having been institutionalized, caused the sect to come into being. Within this process of institutionalization, these movements have been seen in many regions where Muslim lived in. In this context, some of them have been identified in the vicinity of Mardin. Indeed, in the regions of Nusaybin and Dara, the Shiite and Kharijite movements have been seen in the very early of Islam. In this paper, the activities of two sectarian movements in the region in the first century of hijrah have been dealt with.

Key Words: *Islam, Shiite, Kharijite, Mardin.*

Giriş

İslamiyet'in ilk asrında vuku bulan ihtilaflar, farklı siyasi tutumların benimsenmesine yol açar. Bu siyasi tutumlar da süreç içinde kurumsallaşarak mezhepleri ortaya çıkarır. Kurumsallaşma süreci içinde olan bu hareketlere, Müslümanların yaşadığı pek çok bölgede rastlanmaktadır. Bu bağlamda günümüz Mardin sınırları içinde kalan bazı yerleşim alanlarında da bunlardan bazıları tespit edilebilmektedir. Nitekim Nusaybin ve Dara civarlarında Harici ve Şii karakterli hareketler, çok erken dönemlerde görülmeye başlar. İşte bu çalışmada hicri I. asırda mezhep karakterli iki hareketin bu bölgedeki faaliyetleri ele alınmaktadır.

* **Dr.**, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

I. Hz. Peygamber Sonrası Mezheplerin Oluşumuna Etki Eden Bazı Siyasi Hadiseler

Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından sahabe, halife seçimi için toplanır ve tartışmalar sonucunda Ebu Bekir'i seçer.¹ Bu esnada Peygamber'in defin ve techiz işleri ile uğraşan Ali b. Ebi Tâlip,² hilafet seçiminin gerçekleştiği haberini aldığı anda buna tepki gösterir.³ Ancak sonuçta o da Ebu Bekir'e biat eder.⁴ Ebu Bekir'in ardından halife olan Ömer b. Hattab, 23/644 yılında bir suikast sonucu ağır yaralanınca yerine geçecek kimse için vasiyette bulunmaz; yeni halifeyi seçme işini oluşturduğu şuraya bırakır. Şuradan ise Osman b. Affan'ın hilafet kararı çıkar.⁵ Osman'ın, yumuşak huyluluğu,⁶ on iki yıl gibi uzun sayılabilecek bir süre iktidarda kalışı, iktidar hususunda dirayetli olmayışı, akrabalarını kayırması, ekonomik sıkıntılar, kimi valilerin bazı keyfi tasarrufları,⁷ kabileler arası çekişmeler vb. nedenlerle Müslümanlar arasında büyük karışıklıklar ortaya çıkar.⁸ Tüm bu olumsuz icraatlar⁹ ve gerekli tedbirlerin alınama-

- 1 İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik, (218/833), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ, İbrahim Ebyârî, Abdülhafız Şeybi, Beyrut, 1936, IV, 307; Ya'kûbî, Ahmet b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (292/905), *Târîhu'l- Ya'kûbî*, Beyrut, trz., II, 123.
- 2 Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (345/956), *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, tsh. Abdullah İsmail es-Sâvî, Kâhire 1938, s. 73; Müfîd, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-Abkarî el-Bağdâdî (413/1022-23), *el-İrşâd fi Ma'rifeti Huceccillahi ale'l-İbâd*, thk. Muessesetu Al-i Beyt, Beyrut, 1993, I, 189.
- 3 Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Ensâbu'l-Esrâf*, thk. Mahmud el-Ferdus el-Azem, Dimeşk, 1997, II, 12, 15; Nâşî el-Ekber (293/905), *Mesâilu'l-İmame ve Muktefatât mine'l-Kitâbi'l-Evsat fi'l-Makâlât (Usulu'n-Nihal)*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971, s. 10; Ya'kûbî, II, 124, 126.
- 4 Belâzûrî, II, 12; Taberî, İbn Cerîr, Ebû Ca'fer Muhammed (310/922), *Târîhu't-Taberî*, Beyrut, 1998, III, 256.
- 5 Ya'kûbî, II, 160; Taberî, V, 77; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, thk. Saîd Muhammed el-Lehhâm, Beyrut 1997, II, 306; İbn Esîr, Ebî'l-Hasen Ali b. el-Kerem Muhammed b. Muhammed (630/1322), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut, 1979, III, 66.
- 6 İbn Kuteybe, Ebî Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse* (İbn Kuteybe'ye nispet edilir), Beyrut, 1997, s. 28.
- 7 Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981, s. 13-14. Söz gelimi Vali Said b. El-As'ın bazı uygulamaları Kufelileri rahatsız etmiştir. Said, bir keresinde Kufe'nin Kureys'in bahçesi olduğunu söylemiştir (Bkz. Taberî, V, 136). Sonuçta Kufeliler tepkilerini onu şehirden kovmakla göstermiştir. (Bkz. Halife b. Hayyât, *Târîh*, thk. Ekrem Daya' el-Umerî, Riyad 1985, s. 168).
- 8 Bkz. Hillî, İbn Mutahhar, *Minhâcu'l-Kerâme*, s. 140-41; Hodgson, M. G. S., *İslâm'ın Serüveni*, çev. Heyet, İstanbul, 1995, I, 153 vd., Brockellman, C., *İslâm Milletleri ve devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara, 1964, s. 58-59; Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997, s. 371vd.
- 9 "ın da belirttiği gibi, ilk önce tepki hilafetin meşruiyetine değil, icraatlerine yönelikti. Bkz. Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", *AÜİFD*, XXXVI, (1997), 79-117, s. 99.

yışı, Medine¹⁰ ve Emsar (taşra)'da Osman'ın iktidarının sorgulanmasına¹¹ yol açar.¹² Tepkiler en sonunda Osman b. Affan'ın azlını talep eden¹³ bir isyan hareketine dönüşür.¹⁴ Osman ise hilafeti bırakmaya yanaşmaz. Hadiseler 18 zilhicce 35/17 haziran 656 te Osman'ın kendi evinde öldürülmesi ile sonuçlanır.¹⁵

Osman'ın öldürülmesinin ardından ısrarlı talepler karşısında Ali, hilafeti kabul eder.¹⁶ Fakat Ali'yi ciddi problemler beklemekteydi. Bunların en önemlileri Medine'de bulunan asilerin yurtlarına gönderilmesi ve Osman b. Affan'ın katillerinin bulunup cezalandırılmasıydı. Ali ise henüz bunu gerçekleştirecek güce sahip değildi. Bunun farkında olmalarına rağmen Hz. Peygamber'in eşi Aişe ile Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avam katillerin cezalandırılmasında ısrar edip¹⁷ Kufe'yi başkent olarak seçen Ali'ye karşı tavır alır. Bu tavır sonucunda Cemel Vak'ası (36/656) gerçekleşir.¹⁸ Bu savaşta Sahabenin seçkinlerinden olan Talha ve Zübeyr de dahil olmak üzere pek çok kimse ölür.¹⁹ Öte yandan Ömer ve Osman dönemlerinin Şam (Suriye) valisi olan Muaviye b. Ebi Süfyan da Osman b. Affan'ın katillerinin cezalandırılması/kıyas talebiyle²⁰ henüz halife olmuş Ali'ye biat etmeyi reddeder. Bu tutumunda ısrar edince Sıffin har-

¹⁰ Medinelilerin, diğer bölgelerdeki halkı Osman'a karşı cihada teşvik ettiğine dair rivayetlere bile rastlamak mümkündür. Bazı rivayetlere göre aralarında sahabenin de bulunduğu bir kısım Medineli çeşitli yerlere mektuplar yazarak cihadı arzuluyorlarsa esas cihat yerinin Medine olduğunu onlara bildirmiş; diğer bölgelerdeki halkı Osman'a karşı onları küştürmüşlerdir. (Bkz. Miskeveyh, Ebû Ali er-Râzî (421/1039, *Tecâribu'l-Ümem*, thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî, Tahran 1987, I, 274; İbnu'l-Esir, III, 150).

¹¹ Aralarında Ali'nin de bulunduğu Ashab'dan bazıları Osman'ı uyarılmışlardır. (Bkz. İbnu'l-Esir, III, 151-52) Bu süreç içinde kendisine götürülen hilafeti bırakma tekliflerini Osman reddetmiştir. O, Hilafeti bırakması hususundaki teklifleri "Allah'ın giydirdiği gömleği çıkarmam" diyerek kabul etmemiştir. (Bkz. İbnu'l-Esir, III, 169, 177.)

¹² İbn Kuteybe, s. 38.

¹³ Daha önce vali azline teşebbüs edilmiş bunda başarılı olunmuştur. Bu girişimler zamanla icraatleri hoşnutsuzluk yaratan halifeyi de kapsamı içine alacaktır (Bkz. Rayyis, Ziyâuddin, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. İbrahim Sarıms, İstanbul, 1995, s. 54).

¹⁴ 35/655-56'da Kufe, Mısır ve Basra'dan isyancılar Medine'ye yönelirler (Bkz. Halife b. Hayyât, s. 168; İbnu'l-Esir, III, 158).

¹⁵ İbn Kuteybe, s. 40.

¹⁶ Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. davûd (282/890) *Ahbâru't-Tivâl*, thk. Ömer Fâruk, Beyrut, 1995, s. 133; İbn Kuteybe, s. 43; Nâşî, s. 15.

¹⁷ Seyf b. Ömer, ed-Dabi el-Esedî (200/815), *el-Fitnetu ve vak'atu'l-Cemel*, tsn. Ahmet Rayer Armûş, Beyrut, 1986, s. 134; Halife b. Hayyât, s. 181; Belâzûrî, II, 158-59; Dîneverî, s. 136; Ya'kûbî, II, 180-81; Nâşî, s. 16.

¹⁸ İbnu'l-Esir, III, 205, 221.

¹⁹ İbn Sa'd, III, 32; Halife b. Hayyât, s. 181.

²⁰ Taberî, V, 305.

bi(37/657) kaçınılmaz olur.²¹ Savaşta güç duruma düşen Muaviye taraftarları, Kur'an'ın hakemliğini talep ederler.²² Ali kabul etmek istemese de ordusu içinde bulunan Kurra'nın dayatması sonucu buna rıza gösterir. Tarihe "tahkim hadisesi"²³ olarak geçen görüşmelerde bir sonuca varılmazsa da Şam (Suriye) ordusu siyaseten büyük bir avantaj sağlar; zira bu hadise, Ali'nin saflarında ihtilaflara sebep olur. Ali'nin ordusunda bulunan ve tutumlarından dolayı Harici olarak adlandırılan grup, Ali'yi tekfir edip²⁴ ona karşı huruc/isyan eder.²⁵ Ali de onlara karşı sert tedbirler alır. Durum her ne olursa olsun artık Ali'nin ordusu bölünmüş ve gücü zayıflamıştır. Kendisi de kısa bir süre sonra harici biri tarafından 40/661 de öldürülecektir. Ali'nin öldürülmesi üzerine taraftarları, oğlu Hasan'a biat eder.²⁶ Ancak o, durumunun hiç de sağlam olmadığını farkındadır. Bu nedenle Muaviye ile anlaşma (41/661-62) yolunu tercih eder.²⁷

Muaviye döneminde (41-60/661-679) İslam ülkesinde bir ölçüde birlik temin edilir. Ancak onun kendi ardından oğlu Yezid'i veliaht atması²⁸ yeni bir huzursuzluk kaynağı olur. Aralarında Hz. Peygamberin torunu Hüseyin b. Ali ile Abdullah b. Zübeyr b. Avvam'ın da bulunduğu bir grup bu duruma tepki gösterir.²⁹ Yezid b. Muaviye, hilafet makamına geçince Şam (Suriye) merkezli Emevi iktidarına muhalif olan Kufeliler

²¹ İbn Sa'd, III, 32, Halife b. Hayyât, s. 191, Mes'udî, *Tenbih*, s. 256.

²² Belâzûrî, II, 226; İbn Kuteybe, s. 95; Dîneverî, s. 174; Ya'kûbî, II, 188; Nâşî, s. 18; Taberî, VI, 3; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 386.

²³ Ebu Musa el-Eş'ri Ali'yi azledip Abdullah b. Ömer'i önerirken; Amr b. As, Muaviye'yi halife tayin eder (Bkz. İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endulûsî (328/938), *el-Ikdu'l-Ferîd*, thk. Ahmed Emîn, Ahmed Zeyn, İbrahim el-Ebyârî, Kâhire 1948, IV, 348).

²⁴ İslam Mezhepleri Tarihi Kaynakları incelendiğinde Nehrevan savaşı sonrasında fikirlerinde ısrar eden Haricilerin Hz. Ali'yi tahkim'den dolayı itham edip onu, savaşılması gereken bir muhalif olarak gördükleri izlenimini edinmek mümkündür. Ancak tüm Hariciler'in aynı fikirde olmadıkları anlaşılmaktadır. *Nitekim Harici olarak kalan ancak Ali ve Hasan ile savaşmayı bırakıp Şehrûzzûr'a göçen 500 kişilik bir gruptan söz edilmektedir. Ferva b. Nevfel el-Eşcâi' komutasındaki bu grup, Ali ve Hasan dönemlerinde yönetime karşı savaşma hususunda tereddüt etmişlerdir. Muaviye'nin iktidarı devralması üzerine ise artık cihat etmek için önderinde bir engel kalmadığını düşünerek ona karşı isyan etmişlerdir.* Bkz. İbnu'l-Esir, III, 409.

²⁵ Nasr b. Müzahim, s. 517; Halife b. Hayyât, s. 197; İbn Kuteybe, s. 113-29; Dîneverî, s. 187 vd.; Nâşî, s. 18; Taberî, VI, 12, İbn Abdîrabbih, II, 388; Müfid, *İrşâd*, II, 13.

²⁶ İbn Kuteybe, s. 134.

²⁷ 41/661-62 yılında tüm beldelerin halkı Muaviye'ye biat etti. Bu nedenle bu yıla "Cemat yılı" denir (Bkz. İbn Abdîrabbih, IV, 362).

²⁸ Ebû Mihnef, Lut b. Yahya (150/767), *Maktelu Hüseyin ve Masrau Ehl-i Beytihi*, Bağdat, 1977, s. 7; İbn Kuteybe, s. 134.

²⁹ Ebû Mihnef, s. 7-8.

girişecekleri isyan hareketine liderlik etmesi için Hz. Hüseyin'i davet ederler. Hüseyin bu çağrıya uyup oraya gider.³⁰ Fakat Kufe'de şartlar onun aleyhinde değişmiştir. Emeviler'in Irak Valisi Ubeydullah b. Ziyad'ın üzerine gönderdiği ordu, Hüseyin'i çatışmaya zorlar. Orantısız güçler arasında³¹ cerayan eden savaş sonucunda Hz. Peygamber'in torunu Hüseyin, Kerbela'da 61/680 yılında şehit edilir.³²

Tüm bu hadiseler, daha sonraları iman-amel ilişkisi, büyük günah vb. itikadi meselelerin yanı sıra hilafet/imamet gibi siyasi meselelerin de tartışılmasına yol açacak; süreç içinde siyasi-itikadi farklılıkların/mezheplerin ortaya çıkmasına neden olacaktır.

Siyasi-İtikadi farklılıkların ilk izleri Şia ve Haricilik olmak üzere başlıca iki fırkada görülecektir. Bu her iki zümrenin öncüleri sayılabilecek kesimler, merkeze karşı pek çok farklı bölgede mücadele etmiştir. Bu bölgeler arasında günümüz Mardin ilimizin sınırları içinde kalan Nusaybin ve Dara da vardır.

II. Şii karakterli Nusaybin Haşebiyye Hareketi

A. Hareketin Oluşum Süreci

Hz. Hüseyin ve yakınlarının şehit edilmesi ile sonuçlanan Kerbela faciasına ilk esaslı tepki Tevvâbûn³³ adı ile anılan hareket tarafından ortaya konulur.³⁴ Bu hareket, Hüseyin'i Kufe'ye davet ettikleri halde Emevi iktidarına karşı savaşında ona destek vermeyen kimselerden oluşmaktadır. Bu davranışlarının sonucunda, günahlarından arınmak için onun intikamını almak ve gerekirse bu uğurda canlarını feda etmek üzere yola çıkarlar. Yezid b. Muaviye'nin ölümüne kadar gizli bir şekilde faaliyetlerini sürdüren Tevvâbûn hareketi, onun ölümü ile çevreye propagandacılar göndermeye başlar.³⁵ Hareket 65/684 yılında Süleyman b. Surad'ın liderliğinde Emevilere başkaldırıysa da³⁶ başarılı olamaz.³⁷

³⁰ İbn Kuteybe, s. 182.

³¹ Bkz. Ebû Mihnef, s. 40; Belâzûri, II, 503; Ya'kûbî, II, 245.

³² İbn Kuteybe, s. 184; İbnu'l-Esir, IV, 78.

³³ Çokça tevbe edenler

³⁴ Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Fıçlalı, Ethem Ruhi, "İlk Şii Olaylar: 1. Tevvâbûn Hareketi", AÜİFD, sy. XXVI, Ankara, 1983, s. 335-52.

³⁵ İbnu'l-Esir, IV, 162-63.

³⁶ İbnu'l-Esir, IV, 175. Süleyman öldürüldüğünde Museyyeb b. Necebe liderliği alır. Bkz. İbnu'l-Esir, IV, 183.

³⁷ Bkz. Taberî, VII, 34-41; İbn Esir, IV, 158-65. Wellhausen gibi bazı yazarlar, Tevvâbûn'u Şii

Tevvâbûn'un ardından Hz. Hüseyin'in intikamını almak üzere Emevi iktidarına karşı girişilen Kufe merkezli bir diğer harekette de Muhtâr es-Sakafî harekettir. Muhtâr es-Sakafî'nin hayatı incelendiğinde, kendi şahsi hesapları ile Ehl-i Bey'tin kanını talep fikrini meczeden pragmatist bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır.³⁸ Nitekim o, bir yandan Emevi idaresine isyan eden Abdullah b. Zübeyr'in desteğini alarak Irak'ta bir otorite kurmaya çalışırken,³⁹ öte yandan Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye⁴⁰ adına hareket ettiğini ileri sürmüştür.⁴¹ Ancak Hicaz ve Irak'ta kontrolü elinde tutan Abdullah b. Zübeyr'den gerekli iltifatı göremeyen Muhtâr es-Sakafî, bu defa Muhammed b. Hanefiyye'nin kendisini Hz. Hüseyin'in intikamını almakla görevlendirdiği⁴² iddiasını ön plana çıkarır.⁴³ Tevvâbûn hareketinin başarısızlıkla sonuçlanması, Muhtâr es-Sakafî'ye kişisel amaçlarını gerçekleştirmesi için gerekli fırsatı verir.⁴⁴ Hz. Ali'nin ünlü komutanı Malik el-Eşter'in oğlu İbrahim el-Eşter'i de yanına

bir hareket olarak tanımlar (Bkz. Wellhasuen, Julius, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1996, s. 118) Ancak hareketin esasları ve hedeflerine bakıldığında bunların Şii niteliklere sahip olduklarını söylemek güçtür. (Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993, s. 90) Zira Tevvâbûn'u harekete geçiren muharrik unsur Hz. Hüseyin'in şehadetinde takındıkları tutumdan dolayı duyulan pişmanlık ve onun intikamını almaktır. (Bkz. Watt, *Emeviler Devrinde Şiilik*, çev. İsa Doğan, OMÜİFD, sy. X, 1998, s. 35:) Öyle görünmektedir ki Tevvâbûn, siyasi-itikadi bir amaçtan ziyade günahlarının kefareti ödeme hedefleyen bir harekettir. (Bkz. Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, s. 89; Krş. Ca'feriyan, Resûl, *el-Hayâtu'l-Fikriyyeti ve's-Siyâsiyyeti li Eimmeti Ehl-i'l-Beyt*, Beyrut 1994, I, 164-65)

³⁸ Bkz. Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, s. 93.

³⁹ Ancak Muhtâr es-Sakafî, Hicaz'da isyan edip bu bölge ile Irak'ı kontrolünde tutan İbn Zübeyr'den gerekli iltifatı görmemiştir. Bkz. İbnu'l-Esir, IV, 170.

⁴⁰ Ali b. Ebi Talib'in oğludur. Künyesi Ebu'l-Kasımdır. Annesi el-Hanefiyye Havle bt. Ca'ferdir. Muhammed b. Hanefiyye 81/700 yılında ölmüştür. Bkz. İbn Sa'd, V, 91, 116; Nevbahtî, s. 27.

⁴¹ İbn Sad, V, 213.

⁴² Muhtar Yezid'in ölümünden altı ay sonra ortaya çıkıp mehdi olarak isimlendirdiği Muhammed b. Hanefiyye adına propagandaya başlamıştır. Bkz. İbnu'l-Esir, IV, 163.

⁴³ İbnu'l-Esir, IV, 163. Bazı kabileleri kendi etrafında toplamaya çalışır. İbn Hanefiyye adına hareket ettiğini söyler. Bu kabilelerden bazıları durumu tahkik için İbn Hanefiyye'ye elçi gönderirler. Muhammed b. Hanefiyye, Hüseyin'in intikamının alınmasını arzuladığını belirtir. Bkz. İbnu'l-Esir, IV, 214.

⁴⁴ Muhtâr es-Sakafî her ne kadar Hüseyin b. Ali'nin intikamını alma amacını güttüğünü söylese de aynı misyonla iktidara karşı mücadele eden Tevvâbûn hareketine mesafeli davrandığını görmekteyiz. Muhtar, onları tenkit ettiğini ve liderleri Süleyman b. Surad'ın insanları ölüme sürüklediğini söylemiştir. Bkz. İbnu'l-Esir, IV, 163. Bu söylemi kısmen etkisini göstermiş tevvabun hareketinden bazılarını yanına çekmeyi başarmıştır. Bkz. İbnu'l-Esir, IV, 172.

çekmeyi başaran Muhtar 66/685 yılında isyan eder. İbn Zübeyr'in valisi- ni Kufe'den çıkartarak burayı ele geçirir.⁴⁵ Hz. Hüseyin'in katlinden so- rumlu olanları cezalandırır.⁴⁶

Muhammed b. Hanefiyye adına hareket ettiğini söyleyen Muhtâr es- Sakaff'nin güçlenmesi Abdullah b. Zübeyr'i endişelendirir. Abdullah b. Zübeyr, Muhtâr es-Sakaff'nin önünü kesmek için Muhammed b. Hanefiyye'den kendisine bağlılığını açıklamasını (biat almayı) ister, buna yanaş- mayınca da onu ve ailesini topluca tutuklar. O da etrafındakilerin teşvi- kiyle Muhtâr es-Sakaff'den yardım ister.⁴⁷ Muhtâr es-Sakaff bu fırsatı hemen değerlendirir. Adamlarını Muhammed b. Hanefiyye ve ailesini kurtarmaya gönderir. Gönderdiği kimseler Mescid-i Haram'a silah ile gir-meyi doğru bulmadıklarından dolayı yanlarında sopa taşımışlardır. Bu nedenle ileride bu kimselere (dolayısıyla Muhtâr es-Sakaff taraftarlarına) "Haşebiyye"⁴⁸ denilecektir.⁴⁹

Muhtâr es-Sakaff Irak'ta bir yönetim tesis etmişse de hakimiyeti uzun sürmemiştir. Kendi yanında bulunan Arap unsurlar, Muhtar'ın *mevaliye* ayrıcalık tanınmasından rahatsızlık duyarak saf değiştirmişlerdir. Zira Muhtâr es-Sakaff, İran ve Iraklı Arami kökenli Mevaliye alışılmışın dışın- da değer vermiştir.⁵⁰ İşte bu kabileci kesimin de teşvikiyle Abdullah b. Zübeyr'e bağlı güçler⁵¹ Muhtâr es-Sakaff'yi Kufe'de muhasara edip öldür- müştür.⁵²

B. Haşebiyye Hareketi'nin Nusaybin Dönemi

Muhammed b. Hanefiyye adına hareket ettiğini ileri süren Muhtâr es-Sakaff'nin öldürülmesi üzerine, ona bağlı güçler dağılır.⁵³ Mes'udî, bu

⁴⁵ İbnu'l-Esir, IV, 222.

⁴⁶ Taberî, VII, 100; İbnu'l-Esir, IV, 228.

⁴⁷ Taberî, VII, 123-24; İbnu'l-Esir, IV, 250.

⁴⁸ Arapçada odun anlamına gelen "Haşeb" kelimesine nispetle kendilerine *Haşebiyye* den- miştir. Bkz. İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükrim el-İfrikî el-Mısıri (711/1311), Lisânu'l-Arab, Beyrut, 1995, IV, 94.

⁴⁹ Mescidi haram'da kılıçla çarpışmayı kerih gördükleri için odun parçalarıyla gelmelerin- den dolayı kendilerine *Haşebiyye* denmiştir. (İbnu'l-Esir, IV, 251). Onat'ın da belirttiği gibi Muhtâr es-Sakaff taraftarlarına o dönemde verilen tek genel isim bu olmalıdır. (Bkz. Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri*, s. 110).

⁵⁰ Bkz. Onat, *Emevîler Devri Şii Hareketleri*, s. 105, 113.

⁵¹ Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi ve onun Irak valisi Mus'ab b. Zübeyr, Muhtâr es-Sakaff'ye saldırmıştır. Bkz. Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 109.

⁵² Dineverî, s. 280-81; Taberî, VII, 143-44; İbnu'l-Esir, IV, 273.

⁵³ İbnu'l-Esir, IV, 273.

güçlerden iki bin atının el-Habeşi ve Haris'in mevlası Yezid adlı kişilerin⁵⁴ liderliğinde Nusaybin⁵⁵ taraflarına geçtiğini aktarır.⁵⁶ Muhtâr es-Sakafî hareketinin devamı olması hasebiyle kendilerine de *Haşebiyye* denilen⁵⁷ bu güçlerin kimlerden müteşekkil olduğu hususunda açık bir bilgi yoktur. Ancak Muhtar'ın taraftarları içerisindeki Arap unsurların çoğunluğunun zamanla onu terk edip muhalefete geçtiği,⁵⁸ ordusunun büyük ölçüde mevali unsuruna dayandığı kabul edilirse,⁵⁹ bu durumda Nusaybin'e gelenlerin de ağırlıklı olarak mevaliden oluştuğu söylenebilir.⁶⁰ Nitekim Nusaybin'e gelen grubun liderlerinden birisinin Habeş diyarına nisbet edilerek kendisine "*Habeşi*" denmesi, diğerinin de bir "*Mevla*" olması bu kanaati destekler mahiyettedir.⁶¹

Haşebiler'in Nusaybin'de bulunduğu süre içinde İslam dünyasında iktidar mücadelesi veren üç güçten söz etmek mümkündür. Şam (Suriye)'da Emeviler, Hicaz'da ise Abdullah b. Zübeyr kontrolü elinde tutmaktadır. Öte yandan Hariciler çeşitli bölgelerde isyan etmektedirler.⁶² Aslında 68/688 yılındaki hac ibadeti İslam dünyasındaki bu bölünmüşlüğü yansıtmaları bakımından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu senede Müslümanlar dört ayrı bayrak altında hac görevini ifa etmişlerdir. Bunlar Muhammed b. Hanefiyye'nin imametini ileri sürenler (*haşebiyye*), Abdullah b. Zübeyr ve taraftarları, Emeviler ve Haricilerdir.⁶³ Ancak diğer güçlere nispetle *Haşebiler*'in Nusaybin'deki hâkimiyetleri daha zayıf olduğu için hasımlarını caydıracak büyük bir güçleri yoktur. Varlıklarını sürdür-

⁵⁴ Mes'udî, bu şahısların kimlikleri hakkında ayrıntılı bilgi vermez.

⁵⁵ Nusaybin el-Cezire ismini verdikleri bölge içinde yer almaktaydı. Günümüzde ise Mardin il sınırları içinde bulunmaktadır. Bkz. İdrisî, Ebî Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh (560/1165), *Kitâbu Nüzheti'l-Müşâk fi ihtirâki'l-âfâk*, Beyrut, 1989, II, 662

⁵⁶ Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 115.

⁵⁷ Bkz. Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 109; Zehebî, Ebû Abdillâh b. Muhammed b. Ahmed (748/1347), *Târîhu'l-İslâm ve Tabâkâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, Beyrut, 1993, VI, 334.

⁵⁸ Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 109.

⁵⁹ Bu muhtemeldir. Zira kaynaklarda ordusu içinde yedi bin Mevalinin varlığından söz edilmektedir. Muhtar hareketinin başladığı dönemde Kufe'de 20 bin mevali olduğu sanılmaktadır. (Bkz. Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 264).

⁶⁰ Mevali kelimesi ile Arap dışı unsurlar kastedilmektedir. Müslüman olan gayr-ı Araplar mevla olarak bir Arap kabilesine alınırdı. Bu mevalinin Irak halkından (ki Arami denilebilir) ve İran asıllı kimselerden müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. Watt, *İslâmî Tetkikler*, çev. Süleyman Ateş, Ankara, 1968, s. 31).

⁶¹ Bkz. Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 115.

⁶² İsyanlar için bkz. Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri*, İstanbul, 1996, s. 133-242

⁶³ İbnü'l-Esir, IV, 296.

bilmeleri daha ziyade diğer güçlerin bölgeye sefer düzenlemelerine imkân tanımayan birtakım iç karışıklıklar nedeniyledir.⁶⁴ Nitekim Emevi yönetiminin toparlanması Nusaybin'deki *Haşebîler*'in sonunu getirir. Emevi halifesi Abdulmelik b. Mervan, iç sorunlarını hallettikten sonra 71/690-91 yılında muhaliflerine yönelir. Bu bağlamda Nusaybin'e de gelir ve burayı kuşatıp ele geçirir.⁶⁵ Bu şekilde Muhtâr es-Sakaffi hareketinden arta kalan bu grubun varlığı da sona erer.

C. Hareketin Fikri Yapısı

Nusaybin'de de bir dönem hâkimiyet kurmuş olan *Haşebîyye* hareketinin fikirlerinin tespiti ilk Şii fikirlerin neler olduğunun tespiti açısından da önemlidir.⁶⁶ Zira Onat'ın da belirttiği gibi, itikadi anlamda ilk Şii farklılaşmalar Hicri I. asrın son çeyreğinden itibaren tarih sahnesine çıkmaya başlamış olmalıdır.⁶⁷ Bu dönemde özellikle Muhtâr hareketi içinde bulunup ve *Haşebîyye*'yi büyük ölçüde teşkil eden Mevâlî unsuru belirleyici olmuştur.⁶⁸

⁶⁴ Krş. Benli, Yusuf, "Keysâniyye Tarihinde Nusaybin Haşebîyye Devleti Döneminin Aydınlatılması Üzerine Bazı Düşünceler", Ekev Akademi Dergisi, Sayı 24 (2005), s. 250. Zira Emeviler ve Abdullah b. Zübeyr birbirleri ile uğraşmaktaydı. Öte yandan Emevi iktidarı Şam'daki bir takım karışıklıklar nedeniyle sıkıntılar yaşamaktaydı. Bkz. Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 112; İbnu'l-Esir, IV, 304.

⁶⁵ Bkz. Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 115.

⁶⁶ İslam Mezheplerinin en önemlilerinden biri olan Şiiliğin ne zaman ortaya çıktığı hususunda farklı yaklaşımlar mevcuttur. (Bu hususta bkz. İrfân Abdulhamîd, *İslâm'da İtikâdî Mezhebler ve Akâid Esasları*, çev. Saim Yeprem, İstanbul 1994, s. 16-19; Fığlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişimi", s. 35; Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", s. 81-102; Zo'bi, Fethî Muhammed, *Gulâti's-Şî'a ve Teessürüm bi'l-Edyâni'l-Muğâyire li'l-İslâm*, Beyrut 1988, s. 23-33; Celî, Muhammed Ahmed, *Dirâsetun ani'l-Firak fi Târîhi'l-Müslimîn "el-Havâric ve's-Şî'a"*, Riyad 1986, s. 90 vd.; Ukaylî, s. 61-62; Subhî, s. 28-52). Ancak Şiilik tabirinin istihlaklaştığı zaman dilimi dikkate alınarak bir tetkik yapıldığında (Bkz. Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, s. 149) Onat'ın da belirttiği gibi Muhtâr hareketine kadar olan süreçte yaşanan Ali ve oğulları eksenli hadiselerin özel anlamda bir Şii hareket olduğunu söylemek güçtür. Belki de bunlar, sadece birer siyasi tutum olarak mütalaa edilmelidir.

⁶⁷ Bkz. Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, s. 157. Nitekim İbnu'l-Murtazâ da Rafizi olarak adlandırdığı kesimin ilk devir geçtikten sonra ortaya çıktığını savunmaktadır. Buna gerekçe olarak da Ebû Zerr, Ammâr, Mikdâd gibi Ali'nin imametini inandıkları iddia edilen sahabenin Ebû Bekir ve Ömer'den teberri ettiklerine dair bir ifadenin olmaması, aksine Ömer döneminde Ammâr'ın Kûfe'de, Selmân'ın ise Medân'de valilik görevini kabul etmelerini gösterir (Bkz. İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 5-6). Berkî ise, Ebû Bekir'den teberri edenlerin on iki kişi olduğunu söylemektedir (Bkz. Berkî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Hâlid (280/893), *Ricâl*, Tahran 1383, s. 63).

⁶⁸ Muhtâr es-Sakaffi döneminde onun ordusu içinde de bir takım garip inanışlara sahip insanların varlığından söz edilmektedir. Nitekim Muhtâr es-Sakaffi'nin komutanı İbra-

Haşebîyye Hareketinin fikirlerinin tespitinde Hasan b. Muhammed'in *Kitâbu'l-İrcâ'*⁶⁹ önemlidir. Zira Hasan b. Muhammed, hem bu kesim ile aynı zaman dilimi içinde yaşamış, hem de bizzat Nusaybin'e giderek onların arasında bulunmuştur. Babası Muhammed b. Hanefiyye'yi imam kabul edip onun hakkında ileri sürdükleri fikirleri⁷⁰ muhtemelen bizzat onlardan dinlemiş ve buna reddiyelerde bulunmuştur.⁷¹ Bunun dışında İbrahim en-Nehâî'ye nispet edilen rivayet, Harici Sâlim b. Zekvân'ın *Sîre'si*⁷² 105/723 yılında ölen Şair Küseyyir'in ve 127/744'te ölen Kümeyt'in şiirleri ile Ebu Hamza el-Harici'ye nispet edilen hutbesi⁷³ gibi birtakım

him b. Eşter, Emevi valisi Ubeydullah b. Ziyad ile çarpışmaya gittiğinde yolda bir manastırın kenarında Muhtar taraftarlarından çıplak bir katır üzerinde bir kürsü taşıyan birilerini görmüştür. Bunlar, kürsüye yapışmış Allah'a dua etmektedirler. Rivayetin devamında İbrahim b. Eşter'in akılsızlar olarak nitelediği bu kişilerden sorumlu tutulmak için Allah'a yakardığı aktarılır. Bkz. İbnu'l-Esir, IV, 257

⁶⁹ Kendisine nispet edilen *Kitâbu'l-İrcâ'* adlı eser de Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye, Mürcie'ye destekleyen fikirleri savunmaktadır. Bkz. Hasan b. Muhammed, *Kitâbu'l-İrcâ'* ("İlk Mürcii Metinler ve Kitâbu'l-İrcâ'" içinde), çev. Sönmez Kutlu, *AÜFD*, XXXVII, (1998), s. 317-331.

⁷⁰ Nusaybin'e göçen *Haşebîlerin* Muhtar'ın fikirlere paralel olarak Muhammed b. Hanefiyye'ye bağlı oldukları bilinmektedir. (Bkz. Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 115) Ancak bu bağlılık tek taraflı olmalıdır. Zira Muhammed b. Hanefiyye'nin hareketin herhangi bir sürecinde onlarla bir bağ kurduğuna dair bir veri yoktur. Onların burada bulunduğu süreç içinde Muhammed b. Hanefiyye ve ailesinin Abdullah b. Zübeyr'in baskısı altında olduğu ve bu nedenle Muhammed b. Hanefiyye'nin Tâi'fe göçtüğü bilinmektedir. Bkz. İbnu'l-Esir, IV, 252-53. Şayet böyle bir bağ olsa Muhammed b. Hanefiyye'nin Nusaybin'i tercih etmesi gerekirdi.

⁷¹ Kaynaklarda Muhammed b. Hanefiyye'nin en büyük oğlu Hasan'ın bunlarla irtibata geçtiğine dair rivayetler de mevcuttur. Buna göre Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye, Muhtâr es-Sakaff'nin ölümünden sonra Kufe'yi ziyaret etmiş, oradan da Nusaybin'e geçmiş, buradaki *Haşebîyye* de onu lider edinmiştir. Aynı rivayette Abdullah b. Zübeyr'in gönderdiği bir gücün Nusaybin'deki *Haşebîleri* yendiği, Hasan b. Muhammed'i esir alıp Mekke'ye getirdiği ve burada hapsedtiği aktarılmaktadır. (Bkz. Zehebî, VI, 334). Hasan b. Muhammed'in Nusaybin'i ziyaret etmesi muhtemeldir. Fakat onun bu hareketin fikirlerini benimseyip onlara liderlik yapmış olabileceği hususu pek makul görünmemektedir. Zira başta bu rivayetin aktarıldığı Zehebî olmak üzere pek çok kaynak, onun Mürcie mezhebinin görüşlerini benimsediği ve hatta ilk Mürcii fikirlere sahip kimse olduğu aktarılmaktadır. Bkz. Zehebî, VI, 332. Bu bağlamda Sönmez Kutlu'nun da belirttiği gibi Hasan b. Muhammed'in Nusaybin'e gidiş sebebini onlara liderlik yapmak değil; babası Muhammed b. Hanefiyye hakkında birtakım iddialarda bulunan bu kimselerin fikirlerini araştırmak olarak izah etmek daha tutarlıdır. Bkz. Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, 2000, s. 80-81.

⁷² Salim b. Zekvan'ın ne zaman öldüğü bilinmemekle beraber eserin içeriğinden 70'li yılların başında yazıldığı tahmin edilmektedir. (Bkz. Kutlu, "Salim b. Zekvan'ın Sire adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısımın Tercümesi", 467)

⁷³ Ebu Hamza'nın adı Muhtar b. Avf el-Ezdi es-Sülemidir. Basralıdır. Her sene Mekke'ye gelip halkı, Mervan b. Muhammed ve Mervan ailesi aleyhinde olmaya çağırırdı. Bu

dokümanlarda da bunlara nispet edilen birtakım fikirleri tespit etmek mümkündür.

Hasan b. Muhammed, babası Muhammed b. Hanefiyye adı etrafında bir takım söylemler geliştiren aralarında Nusaybin'deki güçlerin de bulunduğu Haşebiyye'ye *Kitâbu'l-İrcâ'*da bir takım fikirler izafe etmektedir. Bu eserde Haşebiyye'nin, Allah'ın kitabına itaat ettiklerini iddia etmelerine rağmen, Allah ve Nebisine karşı yalan ve iftirada buldukları, Allah'ın kitabını tahrif ettikleri, Arab'ın Ehl-i Beytini imam edinerek onların sevdiklerine dost oldukları (*tevellî*), sevmediklerini terk ettikleri (*teberri*), Kur'an'dan yüz çevirip kahinlere uyarak kıyamet kopmadan önce bir devletin kurulacağı beklentisi içinde oldukları, insanların şaşıracağı, yüz çevirdiği bir vahiy ile ve gizli bir ilim ile hidayete erdiklerini söylemeleri⁷⁴ ve Allah'ın Nebisinin Kur'an'ın onda dokuzunu gizlediğini iddia ettikleri anlatılmaktadır.⁷⁵

Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'nin *Kitâbu'l-İrcâ'*sında zikredilmeyen Haşebiyye'ye ait başka fikirler de mevcuttur. Bunlardan biri Muhammed b. Hanefiyye'nin *vasîliğidir*. Nitekim 105/723-24 yılında ölen Kuseyyir'e nispet edilen bir şiirde bunun izlerine rastlamak mümkündür. O, Muhammed b. el-Hanefiyye'yi "*Vasî*" olarak isimlendirmektedir.⁷⁶ Yine Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer hakkında menfi tutum sergileyenler de vardır. Salim b. Zekvan, hicri 70'li yıllarda yazdığı *es-Sire*" adlı eserinde buna vurgu yapmaktadır.⁷⁷ Ayrıca 96/714-15 te ölen İbrahim en-Nehâî'ye nispet edilen bir rivayette de Ali'nin Ebu Bekir ve Ömer'den üstün tutulması söz konusudur.⁷⁸

olay 128/745-46 yılına kadar sürmüştür. Bkz. Taberi, İbn Cerir, Tarih, IX, 35; Ezdî, Ebû Zekeriyâ Yezîd b. Muhammed b. İyâs b. Kâsım (334/945), *Tarîhu Mûsul*, thk. Ali Habîbe, Kâhire 1967, s. 77.

⁷⁴ Ebû Hamza el-Haricî'nin "Onlar, bir yaratığa surların bilgisini isnad ediyorlar." dediği aktarılmaktadır. Bkz. İsfehânî, Ebu'l-Ferec (356/967), *el-Eğâni*, Beyrut 1986, XXIII, s. 255-56. Bu hususta bir değerlendirme için bkz. Thomson, William, "İslâm ve Mezhepler", çev. Adil Özdemir, *DEÜİFD.*, I, İzmir 1983, s. 317-18.

⁷⁵ Bkz. Hasan b. Muhammed, s. 317-331.

⁷⁶ Bkz. Bağdâdî, Abdulkâhir Tâhir b. Muhammed (429/1037), *el-Fark beyne'l-Furak*, tlk. İbrahim Ramazan, Beyrut 1997, s. 49-50.

⁷⁷ Bkz. Sâlim b. Zekvân, "Sâlim b. Zekvan'ın Sîre Adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısmın Tercümesi" çev. Sönmez Kutlu, *AÜİFD.*, XXXV. Ankara 1996, s. 472; Hasan b. Muhammed, s. 326; Kumeyt b. Zeyd el-Esedî (126/743), *Hâşimiyât* (Ebû Reyvâş Ahmed b. İbrahim el-Kaysî'nin Hâşimiyâtı tefsiri ile birlikte), thk. Dâvud Sellûm, Nûrî Hammûdî el-Kâysî, Beyrut 1986, s. 202

⁷⁸ İbn Sa'd, VI, 275.

Şayet tüm bu aktarılanlar doğruysa, aşırı olarak nitelenebilecek *kur'-ân'ın tahrifi, tevelli, teberi, vasi, mehdilik, Ali'yi Ebu Bekr ve Ömer'den üstün tutma gibi* ilk Şii fikirlerin oluşum sürecinde Nusaybin'de de yaşamış olan *Haşebiler'in* önemli bir rol oynadıkları söylenebilir.

III. Dara Haricileri

A. Hariciliğin Ortaya Çıkışı

Hariciliğin doğuşunun arkasında farklı dini-siyasi faktörler varsa da, Siffin savaşında (37/657) meydana gelen birtakım hadiselerin Hariciliğin ortaya çıkışında belirleyici rol oynar.⁷⁹ Bilindiği gibi, savaş esnasında güç duruma düşen Şam valisi Muaviye b. Ebî Süfyan taraftarları, Kur'an'ın hakemliğini talep etmişti.⁸⁰ Ordusu içindeki bazı kesimlerin ısrarı üzerine⁸¹ Halife Ali b. Ebî Tâlib, buna razı olur.⁸² İslam Tarihinde "*tahkim*" olayı olarak bilinen bu görüşmeler, Halife Ali'nin saflarında geri dönülmez bir ihtilafın ortaya çıkmasına sebep olur. Hz. Ali'nin ordusu içinde bulunan bir kesim, onun tahkimi kabul etmekle Allah'ın emrine karşı geldiğini ileri sürerek yaptığı hatadan dolayı tevbe etmesini talep eder.⁸³ Halife'ye karşı huruc/isyan edişleri nedeniyle kendilerine Harici⁸⁴ denen bu kesim, ordudan ayrılarak⁸⁵ Harura'ya geçer.⁸⁶ Yapılan görüşmelerde Haricilerin büyük çoğunluğu ikna olup dönse de, Ali'nin tahkim'de alınan karara bağlı kalacağını beyan etmesi üzerine yeniden ayrılırlar. Allah'ın hükmünü yerine getirebileceklerine inandıkları bir beldeye göç etmeye

⁷⁹ Bkz. Fiğlalı, Ethem Ruhi, "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *AÜİFD*, XXII, (1978), s. 246.

⁸⁰ Belâzûrî, II, 226; İbn Kuteybe, s. 95; Dîneverî, s. 174; Ya'kûbî, II, 188; Nâşî, s. 18; Taberî, VI, 3.

⁸¹ Sonradan harici olan Mis'ar b. Fedekî et-Temimî ve Zeyb b. Husayn et-Tâî gibi bazı kimseler, Ali'ye Kur'an'a uyması hususunda ısrar etmişlerdir. İtaat etmezse Osman'ın başına gelenlerin kendisinin de başına geleceği tehdidini savurmuşlardır. Bkz. İbnu'l-Esir, III, 316-17.

⁸² İbnu'l-Esir, III, 316.

⁸³ Hariciler hakem atayıp hata yapmasından dolayı Ali'nin tevbe etmesini önerirler. Hz. Ali ise bir anlaşmanın gerçekleştiğini söyleyip bunu reddeder. Bkz. İbnu'l-Esir, III, 334.

⁸⁴ Bu topluluğun Haricî olarak isimlendirilmesi hakkında daha bilgi için bkz. Fiğlalı, "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", s. 245.

⁸⁵ Nasr b. Müzahim, s. 517; Halife b. Hayyât, s. 197; İbn Kuteybe, s. 113-29; Dîneverî, s. 187 vd.; Nâşî, s. 18; Taberî, VI, 12, Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 399; İbn Abdîrabbih, II, 388; Müfîd, *İrşâd*, II, 13.

⁸⁶ Bkz. İbn Sa'd, III, 32; Ya'kûbî, II, 191; İbn Kuteybe, s. 113; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 399; İbnu'l-Esir, III, 326.

karar vererek⁸⁷ Nehrevan'a yönelirler.⁸⁸ Burada yapılan görüşmelerden de bir sonuç alınmayacaktır.⁸⁹

Nehrevan'a yöneliş, Haricilik için bir dönüm noktası olmuştur. Zira bundan sonra Hariciler bir daha Hz. Ali ile bir araya gelmeyeceklerdir. Bilakis işi Ali'ye suikast düzenlemeye kadar vardırırlar. Ali sonrası iktidarlara karşı da tavizsiz bir mücadele yürüten Hariciler, pek çok defa isyan etmişlerdir.⁹⁰ Hasımlarıyla mücadelelerini yürüttükleri bu süreç içinde farklı bölgelere göç edip buralarda iktidar karşıtı faaliyetlere girişmişlerdir.⁹¹

B. Dara Haricilerinin Emevi Karşıtı Mücadelesi

Haricilerin faaliyet gösterdikleri bölgeler arasında günümüz Mardin sınırları içinde kalan ve bu gün Oğuz köyü olarak bilinen Dara'nın da adı geçmektedir. Dara, Cezire bölgesinin sınırları içinde yer almaktadır.⁹² Kaynaklarda İslamiyet'in ilk asrında Benî Rebia'nın yurdu olarak zikredilen Cezire'ye⁹³ Hariciliğin daha ilk ortaya çıktığı dönemde geldiği söylenebilir. Zira bölgede yaşayan kabilelerden bazıları Hz. Ali döneminde vuku bulan hadiselerde Hariciler ile beraber hareket etmişlerdir.⁹⁴ Ancak burada yaşayan tüm kabilelerin Harici olduğunu, hatta Haricileri içinden çıkararak kabilelerin tümünün bu görüşü benimsediği söylemek güçtür.⁹⁵

Cezire bölgesinde yaşayan Hariciler hakkında kaynaklarda aktarılan bilgiler sınırlıdır. Mevcut rivayetler incelendiğinde, bu bölgedeki Harici

⁸⁷ İbnu'l-Esir, III, 336.

⁸⁸ İbn Kuteybe, s. 121; İbn Abdірabbih, II, 390; İbnu'l-Esir, III, 338.

⁸⁹ Bkz. Halife b. Hayyât, s. 197; Mes'udi, *İsbâtü'l-Vasiyye*, s. 159; İbnu'l-Esir, III, 348.

⁹⁰ Bkz. İbnu'l-Esir, III, 372-73, 421, 425.

⁹¹ Haricilerin faaliyetlerini kabaca Kufe, Basra, Horasan, Güney Arabistan, Kuzey Afrika, Mısır, Uman Cezire ve Musul şeklinde tasnif etmek mümkündür. Bkz. Demircan, Adnan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 133-242.

⁹² Diyâr-ı Rebia içindedir. Kalesi olan küçük ve güzel bir yer olarak tarif edilmektedir. Bkz. İdrisî, II, 662.

⁹³ Bkz. Mes'udi, *Murâcu'z-Zeheb*, III, 100; Neşvânü'l-Himyerî, Ebû Saîd (573/1175), *Huru'l-'Iyn*, nşr. Kemal Mustafa, Kâhire 1948, s. 202.

⁹⁴ Salih b. Müserrih'in de mensubu olduğu Temimliler buna örnek olarak verilebilir. Bkz. Taberî, V, 667. Bu hususta bkz. Demircan, Adnan, "Diyârü Bekr'de Hâricî İsyânları", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır, 2004, s. 161.

⁹⁵ Buradaki harici isyanlarına bakıldığında, bu isyanların bölge sakinlerinin tamamınca değil, genelde çeşitli kabilelere mensup azınlıkta kalan birtakım kimselerce desteklendiği görülür. Bu durum, isyanlara katılanların sayısından ve kendilerine destek vermeyen akrabalarına karşı tutumlarından çıkarılabilir. Bununla ilgili bir örnek için bkz. Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail (324/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, Beyrut 1995, I, 201.

grupların fikirlerinden ziyade, onların kalkıştığı isyanlarla alakalı oldukları görülür. İktidarlara zor anlar yaşatan bu isyanlar arasında, İslamiyet'in ilk asrında Emevilere karşı girişilen Salih b. Müserrih ve onun devamı olan Şebib isyanları zikredilebilir.

Dara'da ikamet eden Salih b. Müserrih Temim kabilesinden olup Kays b. Zeyd'in soyundandır. Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla dindar bir kişiliğe sahiptir. Kaynaklarda onun, birlikte Kur'an ve fıkhî meseleri okuduğu ve kendilerine kıssalar anlattığı bir kesimden söz edilir.⁹⁶ Ayrıca onun, yandaşlarını muhaliflerine karşı "huruc"a ve cihada davet ederek hükümdarların yaptığı zulümlerin karşılıksız kalmaması gerektiğine vurgu yaptığı da anlaşılmaktadır.⁹⁷ Çevresinde saygın bir konuma sahip olan Salih'in, muhtemelen etkinliği Dara ile sınırlı değildir. Nitekim kaynaklarda, başka bölgelerde yaşayıp kendisine itaat edenlerin varlığından söz edilmektedir.⁹⁸

Salih b. Müserrih, Emevi iktidarının zulümde ısrar edip Allah'ın emirlerine karşı geldiğini ileri sürerek 76/695 yılında yüz on veya yüz yirmi kişi ile isyan eder.⁹⁹ Bunun üzerine Dara, Nusaybin ve Sincar halkı kendilerini bu Hariciler'e karşı savunur. İsyân haberini alan Cezire valisi Muhammed, bin kişilik bir kuvvet gönderirse de, Salih b. Müserrih'in adamları bunları mağlup eder. Muhammed ikinci bir kuvvet daha gönderirse de, Salih b. Müserrih, komutanı Şebib'in tavsiyesi üzerine bu kuvvetle çatışmaktan vazgeçerek savaş alanını terk eder ve Musul bölgesinin ötesinde yer alan "Deskere" denilen yere gider. O sıralarda Emevilerin Kufe valisi olan Haccac bunu haber alınca, Kufelilerden oluşan üç bin kişilik bir kuvveti onların üzerine gönderir. Müdebbic denilen yerde çıkan çatışmada Salih b. Müserrih öldürülür.¹⁰⁰ Hariciler, Salih b. Müserrih'in ölümü üzerine onun komutanı olan Şebib b. Yezid b. Nuaym'a biat ederler.¹⁰¹

⁹⁶ Taberî, VII, 211; İbnu'l-Esir, IV, 393.

⁹⁷ Taberî, VII, 211-12; İbnu'l-Esir, IV, 393.

⁹⁸ Salih'ten sonra Emevi iktidarına karşı isyanı sürdüren Şebib, bunlardan birisidir. Şebib, Salih'e yazdığı mektubunda ona iltifatlar etmekte, onun Müslümanların piri olduğunu, kimseyi ona denk tutmadıklarını bildirmektedir. Bkz. İbnu'l-Esir, IV, 394. Yine savaş hazırlıkları için Salih'in etrafa elçiler göndermesi bu kanaati destekler mahiyettedir. (Bkz. İbnu'l-Esir, IV, 394)

⁹⁹ Öncelikle Cezire valisi Muhammed b. Mervan'ın Dara'da bulunan atlarına el koyar. Bkz. Taberî, VII, 211.; İbnu'l-Esir, IV, 393.

¹⁰⁰ Taberî, VII, 211-215; İbnu'l-Esir, IV, 393-96.

¹⁰¹ Taberî, VII, 215; İbnu'l-Esir, IV, 396.

Hicri 25 yılında Rum asıllı bir cariyenin çocuğu olarak doğan Şebib,¹⁰² Zühl b. Şeyban kabilesindedir. Salih b. Müserrih'in daveti üzerine Dara'ya geçip isyan hareketine katılan Şebib, Salih b. Müserrih'in öldürüldüğü savaşta güç duruma düşen kuvvetlerini yok olmaktan kurtarmıştır.¹⁰³ Daha sonraki mücadelesiyle Emeviler'in Irak valisi Haccac'a zor anlar yaşatmış,¹⁰⁴ Haccac'ın ikamet ettiği Irak'ın başşehri Kufe'ye girip taciz edici saldırılarda bulunmuştur.¹⁰⁵ Şebib'e karşı bir başarı elde edemediği için otoritesi sarsılan Haccac,¹⁰⁶ ona karşı Halife'den destek istemek zorunda kalmıştır. Ancak savaş esnasında çıkan bir ihtilaf nedeniyle kuvvetlerinin bir kısmı kendisini terk eden Şebib, Haricilerin kontrolü altındaki Kirman'a doğru geri çekilmiştir. Ancak dönüş yolundaki Düceyl denilen mevkide üzerine gönderilen Suriye ordusu ile çarpışmada, bir köprüyü geçmek istediği sırada nehre düşmüş ve üzerindeki zırh nedeniyle suda boğulmuştur.¹⁰⁷

C. Dara Haricilerinin Fikri Yapısı

Siyasi tutumlarını itikadi birer mesele olarak yorumlayan, doğru kabul ettikleri fikirlerden asla taviz vermeye yanaşmayan, sert mizaçlı Haricilerin, süreç içinde kendi aralarında da fikri ihtilafa düştükleri görülür. Bu ihtilaflar, Mekke Muharasası'nın ardından (64/684) döndükleri¹⁰⁸ Basra'da bölünmeleriyle sonuçlanmıştır.¹⁰⁹ Hâricilerin bir kısmı, daha sert bir söyleme sahip olan ve sürekli "huruc" fikrini benimseyen Nafi b. El-Ezrak'ı desteklemişlerdir. Ancak aralarında Abdullah b. İbad ve Abdullah b. Saffar gibi liderlerin de bulunduğu diğer Hâriciler, bu fikre katılmamış-

¹⁰² İbnu'l-Esir, IV, 433.

¹⁰³ Taberî, VII, 215; İbnu'l-Esir, IV, 396.

¹⁰⁴ Taberî VII, 215-250; İbnu'l-Esir, IV, 396-432

¹⁰⁵ Bu savaşlarda başarılar elde eden Şebib Kufe'ye iki defa girmeyi başarmıştır. Burada bazı muhaliflerini cezalandırmıştır. Bkz. İbnu'l-Esir, IV, 404, 425.

¹⁰⁶ Wellhausen, s. 69.

¹⁰⁷ Taberî VII, 250; İbnu'l-Esir, IV, 432. Bölge Haricileri daha sonraları da Emevi, Abbasi ve Hamdani iktidarları dönemlerinde isyan etmişlerdir. Sa'id b. Behdel'in Darâ'ya yakınlarındaki Kefertûsa'da (Bkz. İdrisi, II, 662) isyanı (127/744) buna örnek olarak verilebilir. Bkz. Taberî, IX, 14; İbnu'l-Esir, IV, 334. Yine Hamdaniler döneminde Salih b. Mahmut adlı harici Kefertusa ve Nusaybin'in de aralarında bulunduğu bölgede 318/930 yılında isyan etmiştir. Taberî, İbnu'l-Esir, XIII, 220-21. Cezire bölgesi Harici İsyancılar için bkz. Demircan, *Hâricilerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 190-221

¹⁰⁸ İbnu'l-Esir, IV, 165-66.

¹⁰⁹ Mekke'de Emeviler'e karşı isyan eden Abdullah b. Zubeyr'e destek veren *Hâriciler*, onun önceki halifeler hakkındaki kanaati dolayısıyla onu terk ederek Basra'ya dönmüşlerdir. Bkz. Taberî, VII, 41-44; İbnu'l-Esir, IV, 165-67.

lar ve daha ılımlı bir çizgi benimsemişlerdir.¹¹⁰ Zamanla pek çok fırkaya ayrılan Hâricîleri: Ezârika, Necdiyye, İbâdiyye ve Sufriyye şeklinde dört büyük grup olarak tasnif etmek mümkündür.¹¹¹

Kaynaklarda Dâra Haricilerinin de mensubu bulunduğu Rebialıların, Sufriyye'nin görüşlerini benimsenmiş olduğu aktarılmaktadır.¹¹² Dâra'da isyan eden Salih b. Müserrih'in Sufriyye'den olması,¹¹³ bu ihtimali doğrular mahiyettedir. Ancak Harici fırkaların 64/684 yılındaki Mekke kuşatmasından sonra ortaya çıktığı göz önüne alınırsa, Mardin'e gelen ilk Haricilerin Sufriyye'den olduğunu iddia etmek güçtür. Bununla birlikte, buradakilerin daha sonra ortaya çıkan birtakım anlaşmazlıklardan dolayı Sufriyye'nin görüşlerini benimsediği söylenebilir.

Sufriyye'ye ait günümüze ulaşan herhangi bir eser bilinmemekle beraber,¹¹⁴ kaynaklarda aktarılanlardan onların kendileri gibi düşünmeyen Müslümanlara karşı diğer Haricilere nispetle daha mutedil bir çizgi benimsediği anlaşılmaktadır. Bu tutumu Dâra Haricilerinde de görmek mümkündür. Nitekim cihada vurgu yapmasına; zulme ve muhaliflere karşı başkaldırıya davet etmesine rağmen,¹¹⁵ Salih b. Müserrih'in bağlılarına mutedil olmaları hususunda bazı tavsiyelerde bulunduğu görülmektedir.¹¹⁶ O, *el-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy ani'l-Munker*¹¹⁷ görevi ifa edilirken, kendilerine üstün geldikleri düşmanlarını dilerlerse affedebileceklerini söylemektedir.¹¹⁸

Öte yandan Harici düşüncenin bir diğer özelliği olarak kabul edilen Kureyş'e muhalefet anlayışının da bu kesim arasında çok da güçlü olduğu söylenemez. Bunu, Şebib'in taraftarları ile Medain valisi arasındaki diyalogdan anlayabilmekteyiz. Bir Kureyşli olan Emeviler'in Medain valisi

¹¹⁰ O dönemdeki Hâricî liderlerini Nâfi b. el-Ezrâk el-Hanzalî, Abdullah b. Saffar es-Sâ'dî, Abdullah b. İbâd, Hanzala b. Beyhes şeklinde sıralamak mümkündür. Bkz. İbnu'l-Esir, IV, 168.

¹¹¹ Bkz. el-Eş'arî, I, 183; Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm (548/1153), *el-Mîlel ve'n-Nihal*, thk. Emîr Ali Mehran, Ali Hasan Fâur, Beyrut 1996, I, 159.

¹¹² Mes'udi, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 100.

¹¹³ Taberî, VII, 44; el-Eş'arî, I, 196.

¹¹⁴ Krş. Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri*, s. 42.

¹¹⁵ Taberî, VII, 211; İbnu'l-Esir, IV, 393.

¹¹⁶ Krş. Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri*, s. 192.

¹¹⁷ İyiliği emretme ve kötülükten arandırma şeklindeki, her müslümanın yerine getirmesinin zorunlu olduğuna inanılan görev.

¹¹⁸ Muhaliflerini önce davet etmelerini, reddederlerse onlarla savaşmalarını, savaşmışları kimselerin canları ve mallarının kendilerine helal olduğunu, şayet dilerlerse de onları affedebileceklerini söylemektedir. Bkz. İbnu'l-Esir, IV, 394.

Mutarriif b. Muğire b. Şu'be, kendi bölgesine saldıran Şebib'in fikirlerini öğrenmek için görüşme talebinde bulunmuştur. Mutarriif'le görüşmeye giden Hariciler, kendilerinin Allah'ın Kitabı ve Rasülü'nün Sünnetine davet ettiklerini, Emeviler'e karşı isyan etme nedenlerinin, onların ganimetlere el koymaları, Allah'ın suçlar için belirlediği cezaları uygulamamaları ve ülkeyi zorbalıkla yönetmeleri olduğunu söylemişlerdir. Mutarriif, onları tasdik ettiğini söyleyip kendi liderliğinde, bu fikirler için mücadele etmeyi teklif eder. Gelen Hariciler, Mutarriif'den kendi fikirlerini izah etmesini, şayet uygun bulurlarsa, kendisine itaat edebileceklerini söylerler. Şebib'in taraftarlarının bu tutumu, bir Emevi valisine karşı bile ön yargılı olmadıkları ve zalim iktidarın valiliğini yapmayı "küfür" olarak telakki etmediklerini göstermektedir. Bu durumda Şebib ve taraftarlarının temelde Kureyş'e karşı bir husumet gütmedikleri, yani bir Kureyşli'ye itaati kabul edebilecekleri söylenebilir. Fakat onlar da tıpkı diğer Hariciler gibi bir Kureyş dayatmasına, yani hilafete mutlaka bir Kureyşli'nin gelmesi gerektiği fikrine karşıydılar. Nitekim aynı görüşme esnasında Medain valisi Mutarriif'in iktidara gelme yolunun şura olduğunu, Hz. Ömer'in böyle bir uygulama gerçekleştirdiğini, Arapların şuradan anladığı şeyin ise Kureyş'ten birisinin başa geçmesi olduğunu söylemesi üzerine Şebib'in adamları bunu kesin bir şekilde reddetmişlerdir.¹¹⁹

Dara Haricileri hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu sınırlı bilgilerden hareketle, fikri yapılarını ortaya koymak; genelde Haricilik özelde ise Sufriyye'nin temel görüşlerine katkılarının olup olmadığını tespit edebilmek güçtür. Haklarında kaynaklarda sınırlı bilgi olmasını ise bölgede yaşayan Haricilerin eylemci karakterinin sahip olmaları ile izah etmek mümkün olabilir.

Sonuç Yerine

Cezire bölgesi içinde yer alan ve bugün Mardin iline bağlı olan Nusaybin ve Dara şehirlerinin İslamiyet'in ilk asrında çeşitli mezhep mensuplarının faaliyetlerine ev sahipliği yaptığı müşahede edilmektedir. Bu asırda Şiilik içinde mütalaa edilen *Haşebiyye* Nusaybin'de, Hariciliğin bir kolu olarak kabul edilen *Sufriyye* ise Dâra'da faaliyet göstermiştir.

Söz konusu mezheplerden *Haşebiyye*'nin Nusaybin'e gelişini Muhtâr es-Sakaff'nin Abdullah b. Zübeyr'in güçlerine yenilmesinin ardından, Irak

¹¹⁹ İbnu'l-Esir, IV, 434.

bölgesinden kaçış olarak izah etmek mümkündür. Nusaybin'de hâkimiyet kurmaları ise daha çok merkezi otoritenin zaafından kaynaklanmaktadır. Çünkü o dönemde İktidarda bulunan Emevilerin bir yandan Hicaz'da isyan eden Abdullah b. Zübeyr ile öte yandan kendi iç problemleri ile meşgul olmaları diğer bölgeler ile yeterince ilgilenmelerine imkân vermemiştir. Bu da Haşebiyye'nin mahalli düzeyde bir hâkimiyet kurmasına imkân vermiştir.

Tamamen *Siyasal-Karizmatik Liderci* bir din söylemine sahip olan bu hareket, Şiiliğin ortaya çıkışı sürecinde önemli bir role sahiptir. Zira mezhebi bazı kavramları kullanarak Şiiliğin aşırı söylemi olarak kabul edilen ilk fikirleri ileri sürenler bunlar olmalıdır. Bu tür fikirlerin geliştirilmesinde Nusaybin'deki hâkimiyet süreçleri göz ardı edilemez. Ancak Haşebilik fikrinin Nusaybin'in yerlileri tarafından kabul gördüğüne ya da yöreyi önemli ölçüde etkilediğine dair bir veri tespit edilememektedir. Bunun nedeni Haşebiyye'nin buraya göçüp yerleşen kabilelerden ziyade, geçici olarak burada ikamet eden ve yerli halkla müspet bir temas kuramayan savaşıclardan oluşmasında aranabilir.

Haşebiyye'nin aksine Haricilik bu bölgede daha çok yaygınlık kazanmıştır. Zira burada yaşayan kabilelerden bir kısmı daha ilk dönemlerden itibaren Haricilerden yana tavır koymuştur. Dolayısıyla Hariciliğin bölgede taraftar bulması daha çok kabile bağlılığı ile izah edilebilir. Mezhebin bölünme sürecinde ise bölge Haricilerinin Sufriyye'yi benimsedikleri görülmektedir. Diğer Harici fırkalara göre daha mutedil fikirler benimseyen bu fırka mensupları, Allah'ın emirlerini uygulayan, adil bir otorite için mücadele verdiklerini söylemektedirler. Bu nedenle zalim olduğunu iddia ettikleri Emevi iktidarına karşı mücadele etmişlerdir.

Hariciliğin temel görüşlerine katkıda bulduklarına dair bir veri bulunmayan bölge Haricilerinin daha ziyade eylemci bir karaktere sahip olduklarını görmekteyiz. Bölge Haricilerinin ilk başkaldırıları Dâra'da Salih b. Müserrih ile başlamıştır. Şebib tarafından sürdürülen bu isyan Emevilere zor anlar yaşatmıştır. Kuşkusuz bölge Haricileri daha sonraları da bu mücadelelerini Emevi, Abbasi ve Hamdanilere karşı sürdürmüşlerdir. Ancak genelde Hariciliğin tabiatından kaynaklanan güçlü kabilesel yapının süreç içinde öneminin azalması, özelde ise bölgedeki siyasi hareketler ve demografik yapıda meydana gelen değişiklikler Haricilerin gücülerini yitirmelerine ve zamanla yok olmalarına neden olmuştur.